

Түсті: 12.09.2025 Мақұлданды: 16.09.2025 Онлайн қолжетімді: 30.09.2025

MPНТИ 10.87.27; 10.09.91

DOI: <https://www.doi.org/10.32523/2791-0954-2025-15-3-27-39>

Халықаралық құқық және Қазақстан Республикасының саяси қуғын-сүргін құрбандарының құқықтарын қорғау саласындағы құқығы

Абайділданов Ербол Мусинұлы

Заң ғылымдарының докторы,

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті халықаралық құқық кафедрасының профессоры,

Астана, Қазақстан

e-mail: erbolabay@mail.ru

ORCID: 0000-0002-2267-2540

Андатпа: Мақалада адам құқықтары мен бостандықтарына қатысты тоталитарлық мемлекеттің заңсыз әрекеттерінен адам құқықтарын қамтамасыз ету және қорғау саласындағы халықаралық құқық пен Қазақстан Республикасының ішкі құқығының нормаларына талдау жасалған. 1920-50 жылдары Кеңес үкіметінің өз халқына қатысты жүргізген саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау саласындағы еліміздің заңнамасының дамуына шолу жасалды. Қуғын-сүргінге ұшырағандарды толық саяси-құқықтық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның құрылу себептері мен қызметінің кейбір нәтижелері, сондай-ақ осы тақырыпты одан әрі зерттеу міндеттері қарастырылған. Адам құқықтарын, оның ішінде заңсыз қуғын-сүргінге ұшырағандардың құқықтарын қамтамасыз ету және қорғау мәселесі жаһандық сипатқа ие. Бұл заңгерлердің, тарихшылардың, этнографтардың, демографтардың, саясаттанушылар мен басқа да мамандардың зерттеулері үшін өзекті болып табылады, сондықтан ұсынылған мақала аясында осы ауқымды мәселенің кейбір аспектілері ғана талданады.

Түйін сөздер: репрессия, реабилитация, табиғи құқық, халықаралық құқық, адам құқығы, бала құқығы, ұлттық құқық, Қазақстан

International law and law of the Republic of Kazakhstan in the field of protecting the rights of victims of political repression

Abaideldinov Yerbol

Doctor of Law,

Professor of the Department of International Law of L.N. Gumilyov Eurasian National University,

Astana, Kazakhstan

e-mail: erbolabay@mail.ru

ORCID: 0000-0002-2267-2540

Abstract: The article provides an analysis of the norms of international law and domestic law of the Republic of Kazakhstan in the field of ensuring and protecting human rights from unlawful actions of a totalitarian state in relation to human rights and freedoms. A review of the development of the country's legislation in the field of rehabilitation of victims of political repression carried out by the Soviet government in relation to its own people in the 1920-50s was carried out. The reasons for the creation and some results of the activities of the State Commission for the complete political and legal rehabilitation of the repressed, as well as the tasks for further study of this topic, are considered. The problem of ensuring and protecting human rights, including the rights of those illegally repressed, is global in nature. It is relevant for research by lawyers, historians, ethnographers, demographers, political scientists and other specialists, therefore, within the framework of the presented article, only some aspects of this extensive problem are analyzed.

Keywords: repression, rehabilitation, natural law, international law, human rights, children's rights, national law, Kazakhstan

Международное право и право Республики Казахстан в сфере защиты прав жертв политических репрессий

Абайдельдинов Ербол Мусинович

Доктор юридических наук,
профессор кафедры международного права Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева,

Астана, Казахстан

e-mail: erbolabay@mail.ru

ORCID: 0000-0002-2267-2540

Аннотация: В статье дается анализ норм международного права и внутригосударственного права Республики Казахстан в сфере обеспечения и защиты прав человека от неправомерных действий тоталитарного государства в отношении прав и свобод человека. Проведен обзор становления законодательства страны в сфере реабилитации жертв политических репрессий, осуществленных советской властью по отношению к собственному народу в 1920-50-е годы. Рассмотрены причины создания и некоторые итоги деятельности государственной Комиссии по полной политической и правовой реабилитации репрессированных, а также задачи по дальнейшему изучению этой темы. Проблема обеспечения и защиты прав человека, в том числе прав незаконно репрессированных, имеет глобальный характер. Она актуальна для исследований юристов, историков, этнографов, демографов, политологов и других специалистов, поэтому в рамках представленной статьи проведен анализ только некоторых аспектов этой обширной проблемы.

Ключевые слова: репрессии, реабилитация, естественное право, международное право, права человека, права детей, национальное право, Казахстан

Кіріспе. Тоталитарлық режимдер мезгіл мезгілмен жер шарының түрлі аймақтарында туындап, өмір сүре отырып тек өз еліне ғана емес көршілер елдерге де есепсіз апаттар алып келуде.

20-ғасырдың бірінші жартысындағы саяси қуғын-сүргін және большевиктік режимнің билікті шектен тыс, бақылаусыз теріс пайдалануы, утопиялық идеялар мен тиімсіз экономикалық қатынастарды күштеп таңу, ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық мәдениеттердің жойылуы Еуразия кеңістігіндегі көптеген халықтардың дамуының табиғи бағытын өзгертіп, бұрынғы КСРО-ның барлық мемлекеттеріндегі халықтардың тағдырының бұзылып, сан миллиондап қырылуына алып келді.

Мақалада халықаралық құқықтың бірқатар нормалары мен халықаралық ұйымдардың жаппай қуғын-сүргін тақырыбына қатысты рөлі талданады. Бұл ішкі күштердің тарихтың белгілі бір кезеңдерінде билікті теріс пайдалануды тиімді және жедел тоқтатуға әрқашан қабілетті еместігімен байланысты. Саяси қылмыскерлер мен олар құрған тоталитарлық жүйе ұзақ уақыт бойы ішкі сот төрелігі үшін қолжетімсіз болып қала берді, бұл өз кезегінде олардың белсенді іс-әрекетіне үлкен үлес қосып, нәтижесінде құрбандар санының үнемі артып отыруына алып келіп соғады. Бұл жағдайда халықаралық қауымдастықтың ықпалы өте маңызды. Беделді халықаралық ұйымдар мен егемен мемлекеттердің саяси режимдеріне нақты ықпал ететін органдардың пікірлері мен шешімдері ұлттық заңнаманы жетілдіруге жәрдемдесуден бастап заңсыз қуғын-сүргінді тиімді тоқтатуға және жазықсыз құрбан болғандардың құқықтарын қалпына келтіру арқылы жағдайды жақсартта алады.

Талқылау. Адам құқықтарын қамтамасыз ету мен қорғаудың лайықты деңгейі мәселелерін ғалымдар мен саяси қайраткерлер ұзақ уақыттан бері көтеріп келеді. Кеңестік тоталитарлық мемлекет кезінде бірқатар құқық қорғаушылар, ғалымдар, азаматтық белсенділер билік пен қоғамды адам құқықтарын тиісті деңгейде қамтамасыз етуге шақырды. Осылайша, академик А.Д.Сахаров КСРО басшысы Л. И. Брежнев атына жазылған белгілі «Меморандумда» ең өзекті мәселелер қатарына алдымен саяси қуғын-сүргін мәселесін қосып, саяси тұтқындарға рақымшылық жасау қажеттігін; барлық сот істерін қараудың кең, іс жүзінде жариялылығын қамтамасыз ету; саяси, идеологиялық және діни негіздегі психиатриялық қуғын-сүргіннің жойылуы және т.б. мәселелерді жатқызды. Академик А.Д.Сахаров «адам құқығы үшін күрес- бейбітшілік пен адамзаттың болашағы үшін шынайы күрес» екеніндігін атап көрсетті (Сахаров А.Д., 1990: 128). Оның идеяларын кейіннен көптеген ресейлік ғалымдар мен белсенділер, сондай-ақ бұрынғы кеңестік республикалардың өзге де өкілдері ары қарай дамытты.

Тәуелсіздік жылдарында елімізде монографиялар, диссертациялар, мақалалар, баяндамалар т.б. түріндегі айтарлықтай ғылыми еңбектерді жарыққа шығарған бірқатар жетекші зерттеушілер шықты. Бұл ғалымдар мен басқа да мамандар кейіннен Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2020 жылғы 24 қарашадағы Жарлығымен құрылған Қуғын-сүргін құрбандарын толық саяси-құқықтық ақтау жөніндегі комиссияның құрамына енді. Қуғын-сүргіннің нақты бағыттары бойынша жұмыс топтары, сондай-ақ республика бойынша өңірлік топтар құрылды. Олардың жұмысына белгілі ғалым, мемлекет, қоғам қайраткері, Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін мәселелерін ұзақ уақыт зерттеген С.А.Қасымов басқаратын Мемлекеттік комиссияның Жобалық кеңсесі әдістемелік және ұйымдастырушылық тұрғыда қолдау көрсетті.

Материалдар мен тәсілдер. Мақаланың негізін Қазақстан басшылығының саяси баяндамалары, Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның материалдары (1920-1950 жылдар), халықаралық құқықтық актілер, ТМД-ның бірқатар елдерінің ұлттық заңнамалары, қазақстандық және шетелдік ғалымдардың зерттеу тақырыбына арналған еңбектері құрайды. Зерттеуде тарихи, диалектикалық, салыстырмалы құқықтық, аналитикалық, құқықтық герменевтика және т.б. әдістер қолданылады.

Зерттеу нәтижелері. Халықаралық және ұлттық құқық тоталитарлық режимнің салдарынан бұзылатын адамның «табиғи құқықтары» ұғымына көбірек сілтеме жасайды. Табиғи құқық идеялары Батыс Еуропа мен АҚШ-та 17-18 ғасырлардағы революциялар кезінде кеңінен таралды. Оның қазіргі түсіндірмесі бойынша бұл құқық Францияның Конституциясы – 1793 жылғы Адам және азамат құқықтарының Декларациясында тұжырымдалған. Құжаттың кіріспесі «адамның табиғи құқықтарын ұмыту және оларды елемеу адамзат бақытсыздықтарының бірден-бір себебі болып табылады» деген ережені қамтиды және Осы Декларация «Жоғары Тұлғаның алдында қасиетті және ажырамас құқықтар: теңдік, бостандық, қауіпсіздік, меншік, табиғаты бойынша және заң алдындағы барлық адамдардың теңдігі, өз ойлары мен пікірлерін баспасөз арқылы және кез келген басқа тәсілдермен, соның ішінде бұқаралық саяси шерулер: митингілер, шерулер, басқа да құралдармен жариялау; діни рәсімдерді еркін орындау» және т.б. екендігін жариялады. Жаппай саяси қуғын-сүргін антикалық кезеңде қалыптасып және 20-ғасырдың басында бірқатар ұлттық актілер мен ғылыми зерттеулерде көрініс тапқан адам баласына тумысынан берілетін табиғи құқық түсінігін аяусыз, өрескел бұзулар болды. Қазіргі кезеңде табиғи құқықтың көптеген нормалары қолданыстағы халықаралық-құқықтық актілерде бекітілген 1948 жылғы 10 желтоқсандағы Адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясы (ВДПЧ), 1966 жылғы 16 желтоқсандағы Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт (МПГПП), 1966 жылғы 16 желтоқсандағы Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пакт (МПЭСКП) және өмір сүру, кемсітуге ұшырамау, еркін жүріп-тұру және өз көзқарасын білдіру, өмір сүруді

қамтамасыз ету үшін тұрғын үй және басқа да мүлік иелену, сот төрелігіне, оның ішінде сот арқылы қорғану, сайлау және сайлану және т.б. құқықтар. Дегенмен халықаралық құқықта бұл аталған ережелердің бар екенін сол кездегі басшылық білгенімен оларды мүлдем елемеді.

1920-1950 жылдар аралығында ұлттардың өзін-өзі анықтау құқықтары мен адам құқықтарын қорғау саласында халықаралық құқықтың кеңінен танымал құжаттары болды. Осы кезеңде бірінші жаһандық халықаралық үкіметаралық ұйым – Ұлттар Лигасы (1919-1946) жұмыс істеп, 1945 жылы қазіргі Біріккен Ұлттар Ұйымы құрылды. Халықаралық құқықтың бірқатар құжаттары кеңес үкіметімен және мемлекетішілік қатынастарда ескерілуі мүмкін және ескерілуі қажет еді, ал бұл өз кезегінде сол кезеңдегі құқық шығармашылыққа, құқық қолдануға, ғылымға, қоғамдық көзқарастарға оң әсерін тигізіп толқулардың ауқымын азайтуға жәрдемдесер еді.

Ұлттар Лигасы бейбітшілік пен қауіпсіздікті сақтау және мемлекеттер арасындағы ынтымақтастықты дамыту мақсатында құрылған. КСРО Ұлттар Лигасына 1934 жылы қосылды, бірақ 1939 жылы желтоқсанда Финляндияға қарсы шабуыл басталғаннан кейін Лига Кеңесі Кеңес Одағын шығарып тастады. КСРО-ның халықаралық үкіметаралық ұйымға осы бес жылдық мүшелігінің өзі Ұлттар Лигасы Пактінің де, онда қабылданған құжаттарды да жүзеге асыруға мол мүмкіндіктер берді. Осылайша, Ұлттар Лигасы Пактісінің 23-бабы мүше-мемлекеттерді: «ерлер, әйелдер және балалар үшін әділ және адамгершілікке сай еңбек жағдайларын қамтамасыз етуге және қолдауға ұмтылуға...; ...олардың басқаруындағы аумақтардағы жергілікті халыққа тең құқықты қарым-қатынасты қамтамасыз етуге; байланыс және қатынас бостандығының кепілі мен сақталуын қамтамасыз ету үшін қажетті ережелерді қабылдауға; ... аурулардың алдын-алу мен күресте халықаралық тәртіптегі шаралар қабылдауға» міндеттеді.

«Жергілікті» қазақ халқына қатысты бұл ережелердің бірде біреуі орындалмады.

БҰҰ Бас Ассамблеясының 1985 жылғы 29 қарашадағы 40/34 резолюциясымен қабылданған «Қылмыс пен билікті асыра пайдалану құрбандарына арналған сот төрелігінің негізгі қағидаларының Декларациясында» (Әділеттің негізгі принциптерінің Декларациясы, 1985:165–167) Бас Ассамблея «бүкіл әлемде миллиондаған адамдар қылмыстардан, билікті асыра пайдаланудан зардап шегетінін және бұл құрбандардың құқықтары тиісті дәрежеде танылмайтынын» мойындайды.

Осыған сәйкес, Декларацияның мақсаты – егемен мемлекеттердің үкіметтері мен халықаралық қауымдастыққа әділеттілікті қамтамасыз ету және қылмыс пен билікті асыра пайдалану құрбандарына көмек көрсету жөніндегі күш-жігерін қолдау болып табылады.

Декларация денсаулық сақтау, соның ішінде психикалық денсаулық, білім беру және экономика салаларында әлеуметтік шаралардың кешенді жүйесін, сондай-ақ қиын жағдайға тап болған жәбірленушілерге көмек көрсетуге бағытталған нақты іс-шараларды жүзеге асыруды талап етеді.

Сонымен қатар, ол қолданыстағы заңнама мен тәжірибені олардың өзгермелі жағдайларға бейімділігін қамтамасыз ету үшін мерзімді қайта қарап отыруды, адам құқықтарының халықаралық деңгейде танылған нормаларына және билікті теріс пайдалану актілерін заңсыз деп танитын ережелерге сәйкес келуді міндеттейді.

Сондай-ақ Декларация қылмыскерлерді анықтау мен қудалау, оларды экстрадициялау және жәбірленушілерге келтірілген зиянды қалпына келтіру мақсатында мүлікті тәркілеу сияқты мәселелерде мемлекеттер арасында өзара сот және әкімшілік көмек көрсету тетіктерін дамытуды көздейді.

Жалпы алғанда, мемлекет тарапынан адам құқықтарының халықаралық деңгейде танылған нормаларының бұзылуы жәбірленушінің өз құқықтарынан бас тарту құқығын мойындауына жол бермейді.

Декларацияның 18-тармағында «билікті асыра пайдаланудың құрбандары» термині ұлттық заңнаманы бұзу болып табылмайтын, бірақ халықаралық деңгейде танылған адам құқықтарының нормаларын бұзу нәтижесінде жеке немесе ұжымдық түрде зардап шеккен адамдар ретінде анықталады. Олардың қатарына физикалық немесе психикалық жарақат алған, эмоционалдық азап шеккен, материалдық шығын көрген немесе негізгі құқықтарына елеулі түрде нұқсан келген адамдар жатады.

Бұрынғы КСРО-дағы саяси қуғын-сүргін құрбандары, ең алдымен, қолдан жасалған қылмыстық істердің, жалған айыптаулардың, заңсыз жұмыс істеген сот органдарының шығарған үкімдерінің және жоғары мемлекеттік органдардың конституцияға қайшы шешімдерінің (мысалы, тұтас халықтарды заңсыз жер аудару кезінде) салдарынан зардап шекті. Бұл – сол кезеңдегі биліктің заңды нормаларды тікелей бұзуының айқын көрінісі еді.

Аталған ереже, біріншіден, ұлттық құқық жүйесіндегі халықаралық құқықтың прогрессивті рөлін айқындайды; екіншіден, ұлттық заңнаманы халықаралық құқықтың жалпыға танылған нормаларына сәйкестендіру қажеттілігін көрсетеді; үшіншіден, БҰҰ-ға мүше мемлекеттердің өз елдерінде адам құқықтары мен бостандықтарының сақталуына қатысты халықаралық қоғамдастық алдындағы жауапкершілігін растайды.

Декларацияның 2-тармағына сәйкес, «жәбірленуші» ұғымы, қажет болған жағдайда, тікелей жәбірленушінің жақын туыстарын немесе асырауындағы адамдарды, сондай-ақ жәбірленушілерге көмек көрсету немесе виктимизацияның алдын алу әрекеттері кезінде зардап шеккен тұлғаларды қамтиды.

Декларацияда сондай-ақ жәбірленушілер келтірілген зиян үшін жауапты лауазымды тұлғалар немесе мемлекеттік агенттер тарапынан мемлекеттен өтемақы алуы тиіс деп көрсетіледі. Егер виктимизацияға әкеп соқтырған әрекет немесе әрекетсіздік орын алған үкімет енді қызметін тоқтатқан болса, онда жәбірленушілерге қалпына келтіруді мұрагер мемлекет немесе жаңа үкімет қамтамасыз етуге міндетті.

Бұрынғы КСРО-ның негізгі мұрагері Ресей Федерациясы екені белгілі. Осы Декларацияға сәйкес, Ресей КСРО-ның құқықтық мұрагері ретінде посткеңестік кеңістіктегі билікті теріс пайдалану құрбандарына қалпына келтіру тетіктерін қамтамасыз етуі тиіс еді. Алайда бұл мәселе экономикалық, саяси және құқықтық тұрғыдан толық шешімін тапқан жоқ.

Біріншіден, Ресейде билікті асыра пайдаланудың құрбандарының саны Қазақстандағыдан әлдеқайда көп болғандықтан, бұл процестің күрделілігімен түсіндіріледі. Екіншіден, 1990-жылдары Ресей үкіметі заңсыз қуғын-сүргінге ұшыраған өз азаматтарына қатысты әділеттілікті қалпына келтіруде айтарлықтай қадамдар жасады және бұл бұрынғы КСРО кеңістігіндегі саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтауда маңызды үлгі болды.

Ал Қазақстан өз егемен аумағында бұрынғы Кеңес Одағының саяси мұрагері ретінде, қуғын-сүргіннің жазықсыз құрбандарын ақтау жөніндегі толық саяси-құқықтық жауапкершілікті өз мойнына алды. Осы мақсатқа жету үшін мемлекетіміз профессор И. Ш. Борчашвили бастаған ғалымдардың ғылыми тұжырымдарын басшылыққа алып, тиісті заңнамалық базаны жетілдірді.

Ақталғандардың құқықтарын қорғау саласындағы қазақстандық заңнама өз бастауын тәуелсіздік алған уақыттан бастады. «1930, 1940 және 1950 жылдардың басында заңсыз қуғын-сүргінге ұшыраған ақталған азаматтарға көмек көрсету шаралары туралы» Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасы Президентінің 1990 жылғы 18 қыркүйектегі №70 Жарлығы (ҚазКСР Президенті жарлығы, 1990) әділеттілікті қалпына келтіру және ақтаудан өткен репрессия құрбандарына көмек көрсету мақсатында қабылданды. Сол кездің өзінде Қазақстан Республикасының Президенті Қазақ КСР Министрлер Кеңесіне ақталған азаматтардың осы санаты үшін бірқатар әлеуметтік жеңілдіктер мен жеңілдіктер белгілеуді тапсырды.

Тәуелсіздік декларациясына, тәуелсіздік туралы заңға және 1993 жылғы Конституцияға ақталғандардың құқықтарын қорғау саласындағы нормалар халықаралық құқықтың жалпы адам құқығы контекстінде енгізілді.

Қазақстан Республикасының «Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» Заңы («Ақтау туралы» ҚРЗ, 1993 ж.) (бұдан әрі – Қазақстан Республикасының «Ақтау туралы» Заңы) сот төрелігін қалпына келтіруде және Қазақстанның жазықсыз азаматтарын ақтауда маңызды рөл атқарды.

«Ақтау туралы» Қазақстан Республикасының Заңында ақтау «адамды сотта немесе заңда белгіленген өзге де тәртіппен саяси қуғын-сүргіннің құрбаны немесе саяси қуғын-сүргіннен зардап шегуші деп тану, оның бұзылған құқықтарын қалпына келтіру, моральдық немесе материалдық зиянды өтеу» деп түсініріледі.

Демек, ақтау процесінің өзі үш бөлек сәттен және құқықтық процедуралардан тұрады: біріншіден, заңнамалық акт толық саяси-құқықтық ақтауға жататын қуғын-сүргін құрбандарының нақты санатын жариялайтын нормаларды қамтуы қажет; екіншіден, адамды (адамдар тобын) саяси қуғын-сүргін құрбаны немесе саяси қуғын-сүргінге ұшырады деп ресми тану жоғарыда

көрсетілген жәрдемақыларды алу үшін Қазақстан Республикасының Үкіметі белгілеген бірыңғай үлгідегі куәлік негіз болған кезде талап етіледі; үшіншіден, тірі және қайтыс болған құрбандар мен қуғын-сүргінге ұшырағандарға қатысты саяси, азаматтық және өзге де құқықтарды қалпына келтіру, оның ішінде Қазақстанның ұлттық бостандығы, тәуелсіздігі мен аумақтық тұтастығы үшін күрескен жауынгерлердің ерлігі мен ерлігін мәңгі есте қалдыру.

Қазақстан Республикасының «Ақтау туралы» Заңы Конституцияның адам құқықтары мен бостандықтары туралы ережелерін тиімді дамыта отырып, көп жағынан бағдар болып табылады. Бұл заңды қабылдау арқылы егеменді посткеңестік елдің жаңа үкіметі ескі, кеңестік режимнің қателіктерін түзетіп отыр — бұл екі маңызды жайтты көрсетеді: 1) бұл заң жаңа егеменді мемлекеттің зорлық-зомбылық пен кеңестік дәуірдегі тоталитаризмнен бас тартуын көрсетті және халықтың заң күшіне негізделген құқықтық қоғам құруға деген ұмтылысын заңнамалық түрде бекітті; 2) Қазақстан Республикасы Кеңес Одағының құқықтық, саяси және өзге де мұрасының сабақтастығы іс жүзінде дәлелденді. Бұл мұраның негізгі құрамдас бөлігі тоталитаризмнің сұмдығын әлі ұмытпаған, биліктен әділеттілікті материалдық жағынан емес, рухани-құқықтық, саяси оңалту жағынан күтетін адамдар. Сондықтан кейбір шенеуніктердің бұл құқықтық актіні жәбірленушілерге өтемақы төлеу туралы заң ретінде ғана қарастыратын ұстанымы құқықтық тұрғыдан да, саяси тұрғыдан да негізсіз болып көрінеді. Осы ережеде қамтылған адамдар тобына 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасына қатысушылар кіреді (2-баптың г бөлімі). Билікті асыра пайдалану құрбандары қатарында Семей және Қазақстандағы басқа да полигондардағы ядролық қаруды сынау құрбандарын, Қазақстаннан мәжбүрлі қоныс аударған босқындар мен олардың ұрпақтарын да жатқызуға болады. Ресей Федерациясының «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» 1991 жылдың 18 қазанындағы заңы (1991 жылғы РФ «Ақтау туралы» заңы) (ары қарай – РФ «Ақтау туралы» заңы), біздің ойымызша 1993 жылғы 14 сәуірде қабылданған ««Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» қазақстандық заңмен салыстырғанда халықаралық құқық нормаларының талаптарына толығырақ сәйкес келеді және бұл тұжырымға шағын салыстыру жетелейді. Айта кету керек, Ресей Федерациясының «Ақтау туралы» Заңында Ресей Федерациясының Жоғарғы Кеңесі өз халқын ұзақ мерзімді террор мен жаппай қудалаудың заң және әділеттілік идеясымен үйлеспейтіндігін айыптап, негізсіз қуғын-сүргін құрбандарына, олардың туыстары мен жақындарына қайғырып көңіл айтып, сондай-ақ заңдылық пен адам құқықтарының нақты кепілдіктеріне қол жеткізуге өзінің мызғымас табандылығын мәлімдейді. Бұл жаңа биліктің өз азаматтары алдындағы шынайы өкінуі іспеттес. Қазақстандық заңнамада бұндай ереже көзделмеген. Осы Заңның мақсатын Ресей Федерациясының аумағында осындай саяси қуғын-сүргінге ұшыраған барлық құрбандарды ақтау деп жариялай отырып, Ресей мемлекеті қазіргі ТМД, оның ішінде Қазақстан азаматтары үшін де жауапкершілікті өз мойнына алады.

Бұл ақтау бөлігінде әрекет ететін заңның 2-бабының мазмұнында көрініс табады: РФ азаматтарына, КСРО-ның бұрынғы одақтас республикалары мемлекеттерінің азаматтары, 1917 жылғы 25 қазаннан бастап Ресей Федерациясының аумағында саяси қуғын-сүргінге ұшыраған шетел азаматтары мен азаматтығы жоқ адамдарға қатысты қолданылады. «Ақтау туралы» Қазақстан Республикасының Заңының күші бұрынғы КСРО аумағында тікелей саяси қуғын-сүргінге ұшыраған адамдарға қатысты қолданылады.

«Ақтау туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес саяси қуғын-сүргін құрбандарының ата-аналарымен немесе оларды алмастыратын адамдармен бірге бас бостандығынан айыру орындарында, жер аударылғанда, айдауда немесе арнайы елді мекенде болған балалары, сондай-ақ (Қазақстан Республикасының 279 шілдедегі № 116 Заңымен толықтырылды) қуғын-сүргін кезінде он сегіз жасқа толмаған және оны қолдану салдарынан ата-анасының қамқорлығынсыз қалған саяси қуғын-сүргін құрбандарының балалары деп танылады. Осы баптың мазмұнына сүйене отырып, уәкілетті органдар ата-анасының екеуінен де айырылған балаларды жәбірленуші деп таныса, Ресей Федерациясының «Ақтау туралы» Заңының 2-бабының 1-тармағында «саяси қуғын-сүргін құрбандары ата-аналарымен бас бостандығынан айыру орындарында, жер аударылғанда, арнайы қоныстарда болған балалар; кәмелетке толмаған ата-анасының біреуінің немесе екеуінің қамқорлығынсыз қалған, саяси себептермен негізсіз қуғын-сүргінге ұшыраған балалар; бас бостандығынан айыру орындарында өлім жазасына кесілген немесе қайтыс болған және қайтыс болғаннан кейін ақталған адамдардың балалары, жұбайлары, ата-аналары» танылады.

Азаматша З.В.Алешникованың өтінішіне байланысты РФ Конституциялық Сотының 1995 жылғы 23 мамырдағы «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» қаулысымен 1991 жылғы 18 қазандағы «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» (3 қыркүйек 1993 жылғы редакциядағы) РСФСР заңының 2.1 және 16 баптарының конституцияға сәйкестігін тексеру ісі бойынша төмендегідей мән-жайлар анықталды: аталған заңның 2.1 баптың 1-бөлігіне сәйкес ата-аналарымен бас бостандығынан айыру орындарында, айдауда, жер аударуда, арнайы қоныстарда болған балаларды қуғын-сүргінге ұшырағандар емес саяси қуғын-сүргіннен зардап шеккендер деп тану осы мақсаттарға сәйкес келмейді, бұндай тұлғалар үшін оңалтудың мүмкіндігін тудырмайды, ақталғандармен салыстырғанда өзге құқықтық мәртебені бекітеді, атап айтқанда, берілетін өтемақы мөлшерін азайтады. Ресей Федерациясының Конституциялық соты бұл балалар іс жүзінде мәжбүрлеу шараларына, яғни қуғын-сүргінге ұшырағанын атап өтті

Ата-аналары негізсіз қуғын-сүргінге ұшыраған сәтте балалардың заңды жауапкершілік арқалайтын жасқа жетпегендігі олардың құқықтық жағдайын бағалауда маңызы жоқ және оларды ақтау процесінде құқықтары мен бостандықтарының шектелуіне негіз болып табылмайды. Мұндай балалар

барлық құқықтық салдарларды қоса алғанда саяси себептерге байланысты қуғын-сүргінге ұшырағандар деп танылуы қажет.

Тұтастай алғанда, 1993 жылғы 14 сәуірде қабылданған Қазақстан Республикасының «Ақтау туралы» Заңында саяси қуғын-сүргінге баға берудің негізгі ережелері, принциптері мен өлшемдері, қуғын-сүргін құрбандары санаттарының тізбесі, сондай-ақ мемлекеттік қуғын-сүргінге және жазықсыз азаматтарға репрессияға ұшыраған адамдарды ақтау әдістері мен тетіктері жалпы қайталанды.

Қазақстандағы саяси қуғын-сүргіннің ерекшеліктері, оның қалай жүргізілгені және қандай мақсатты көздегені, құрбан болғандардың санаттары мен олардың саны, Қазақстан аймақтарында туындаған басқа да нақты мәселелер сол кезеңде зерттелу тұрмақ ескерілмеді.

Сондықтан да көп жылдар бойы бұл мәселені баяу зерттеп, Қазақстанда жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік саясатты қалыптастырудан кейін 2020 жылғы 30 мамырдағы Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Саяси қуғын-сүргін және ашаршылық құрбандарын еске алу күніне орайғы Жолдауы нағыз серпіліс болды. Мемлекет басшысы өз Жолдауында «Қазақстан Тәуелсіздік алғаннан кейін ғана 1920-1950 жылдардағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын мәңгі есте қалдыру бойынша мемлекеттік деңгейде шаралар қабылдады» деп атап көрсетті (Мемлекет басшысының 2020 жылғы Жолдауы). Ол Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы консультативтік-кеңесші органға айналған Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияны (бұдан әрі – Мемлекеттік комиссия) құру туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2020 жылғы 24 қарашадағы (Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы, 2020 ж.) Жарлығымен жалғасты.

«Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы ережеге» сәйкес, Мемлекеттік комиссияның маңызды мақсаттарының бірі – «Нормативтік құқықтық актілердің жобаларын әзірлеу бойынша ұсыныстарды, құқықтық және саяси оңалтуға, саяси қуғын-сүргін құрбандарын, сондай-ақ Қазақстанның бостандығы мен тәуелсіздігі жолындағы күрескерлердің ерліктері мен қаһармандықтарын мәңгі есте қалдыруға қатысты мәселелер бойынша ұсыныстар енгізу» болып табылады.

Құрамына көрнекті ғалымдар, мұрағат және мұражай қызметкерлері, еріктілер және басқа да көптеген мүдделі зерттеушілер кірген Мемлекеттік комиссияның, кіші комиссиялардың, өңірлік комиссиялардың, жұмыс топтарының ауқымды жұмысы барысында Кеңес өкіметінің қылмыстары, оның бұрынғы саясаткерлерге қарсы жүргізген терроры, жүргізіліп жатқан саясатпен келіспейтіндердің барлығына қарсы тудырған террор туралы, халықтардың бостандығы мен тәуелсіздігі үшін күрескендерді, қарсы шыққандарды, оппозиционерлерді аяусыз жою және т.б. туралы бүкіл елде және шетелде тың мәліметтер ашылды.

Еліміздің барлық өңірлерінде құрылған Мемлекеттік комиссияның, Жобалық кеңсенің, Жұмыс топтары мен Өңірлік топтардың жұмысының нәтижесінде 2020-2023 жылдар аралығында ауқымды жұмыстар атқарылып, нәтижесінде 2,6 миллионнан астам құжаттар мен материалдар құпиясыздандырылды, 311 мыңнан астам саяси қуғын-сүргінге ұшыраған саяси құрбандар ақталды, Мемлекеттік комиссияның 72 томдық материалдар жинағы жарық көрді. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік кеңесшісі Е.Қарин атап өткендей, бұл тақырып бойынша жұмыстар өз жалғасын әрі қарай таба бермек (Мемлекеттік комиссия... жұмысын аяқтады).

Қорытынды. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау- әділеттілікті кешіктіріп, ішінара қалпына келтіру болып табылады. Адамзаттың бірінші кезектегі міндеті – адамзатқа қарсы қылмыстардың алдын алу және тұтастай алғанда адам құқықтарының оның ішінде ең бастысы – адамның өмір сүруге, бостандыққа, қадір-қасиетіне және адамзаттың бейбіт қатар өмір сүруге құқығын қамтамасыз ету болып табылады. Адамзат өз халқының бір бөлігін жаппай қуғын-сүргін, тіпті геноцид түріндегі билікті теріс пайдаланудың алдын алуға, ең басында тоқтатуға немесе олар жасалғаннан кейін әділеттілікті қалпына келтіруге міндетті. Осы мақсаттар үшін мемлекеттің өзі билік аппараты ретінде қуғын-сүргінге ұшырағандардың толық құқықтық және саяси ақталуын қамтамасыз ету үшін қолдан келгеннің бәрін жасауы керек.

Жалпы алғанда еліміздегі адам құқықтарын билікті асыра пайдаланудан қорғау ұлттық заңнаманы халықаралық құқық нормаларының талаптары мен осы саладағы шетелдік тәжірибеге сүйене отырып жетілдіруді қажет етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Государственная комиссия по полной реабилитации жертв политических репрессий завершила свою работу // <https://www.akorda.kz/ru/gosudarstvennaya-komissiya-po-polnoy-reabilitacii-zhertv-politicheskikh-repressiy-zavershila-svoyu-rabotu-2611356>
2. Декларация основных принципов правосудия для жертв преступления и злоупотребления властью//Международные акты о правах человека. Сборник документов. – М.: Изд. Группа НОРМА-ИНФРА*М, 1998. – 784 с.
3. О Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий. Указ Президента Республики Казахстан от 24 ноября 2020 года № 456 // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U2000000456>
4. О реабилитации жертв массовых политических репрессий: Закон Республики Казахстан от 14 апреля 1993 года //Ведомости Верховного Совета Республики Казахстан, 1993 г., № 10, ст. 242.
5. Обращение Главы государства Касым-Жомарта Токаева по случаю Дня памяти жертв политических репрессий и голода. 30 мая 2020 г. // https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/akorda_other_events/obrashchenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-po-sluchayu-dnya-pamyati-zhertv-politicheskikh-repressii-i-goloda

6. Постановление Конституционного Суда Российской Федерации «О реабилитации жертв политических репрессий» от 23 мая 1995 г.// www.Advocate.c2s.ru

7. Российская Федерация. Закон «О Реабилитации жертв политических репрессий» // https://sfr.gov.ru/order/mery_socpodderzhki_grazhdanam_podvergshimsya_repressiyam/~9942

8. Самарина А. «О реабилитации жертв политических репрессий»: первые десять лет покаяния//Общая газета. 2001, 18 октября.

9. Сахаров А.Д. Мир, прогресс, права человека: Статьи и выступления. – Л.: Сов. писатель, 1990. 128 с.

10. Справочная система законодательства Республики Казахстан «Юрист». 2004, 1 сентября.

11. Статут Лиги Наций // <http://www.hist.msu.ru/Departments/ModernEuUS/INTREL/SOURCES/Legnatus.htm>

References

1. Gosudarstvennaya komissiya po polnoj rehabilitacii zhertv politicheskikh repressij zavershila svoju rabotu // <https://www.akorda.kz/ru/gosudarstvennaya-komissiya-po-polnoy-reabilitacii-zhertv-politicheskikh-repressiy-zavershila-svoyu-rabotu-2611356>

2. Deklaraciya osnovnyh principov pravosudiya dlya zhertv prestupleniya i zloupotrebleniya vlast'yu//Mezhdunarodnye akty o pravah cheloveka. Sbornik dokumentov. M.: Izd. Gruppa NORMA-INFRA*M, 1998. – 784 s.

3. O Gosudarstvennoj komissii po polnoj rehabilitacii zhertv politicheskikh repressij. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 24 noyabrya 2020 goda № 456 // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U2000000456>

4. O rehabilitacii zhertv massovyh politicheskikh repressij: Zakon Respubliki Kazahstan ot 14 aprelya 1993 goda //Vedomosti Verhovnogo Soveta Respubliki Kazahstan, 1993 g., № 10, st. 242.

5. Obrashchenie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva po sluchayu Dnya pamyati zhertv politicheskikh repressij i goloda. 30 maya 2020 g. // https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/akorda_other_events/obrashchenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-po-sluchayu-dnya-pamyati-zhertv-politicheskikh-repressii-i-goloda

6. Postanovlenie Konstitucionnogo Suda Rossijskoj Federacii «O rehabilitacii zhertv politicheskikh repressij» ot 23 maya 1995 g.// www.Advocate.c2s.ru

7. Rasporyazhenie Prezidenta Respubliki Uzbekistan, ot 08.10.2020 g. № R-5598 O dopolnitel'nyh merah po bolee glubokomu izucheniyu naslediya i uvekovecheniyu pamyati zhertv repressij // <https://lex.uz/docs/5041021>

8. Rossijskaya Federaciya. Zakon «O Reabilitacii zhertv politicheskikh repressij» //

https://sfr.gov.ru/order/mery_socpodderzhki_grazhdanam_podvergshimsya_repressiyam/~9942

9. Samarina A. «O reabilitacii zhertv politicheskikh repressij»: pervye desyat' let pokayaniya//Obshchaya gazeta. – 2001, 18 oktyabrya.

10. Saharov A.D. Mir, progress, prava cheloveka: Stat'i i vystupleniya. – L.: Sov. pisatel', 1990. – 128 s.

11. Spravochnaya sistema zakonodatel'stva Respubliki Kazahstan «YUrist». 2004, 1 sentyabrya.

12. Statut Ligi Nacij // <http://www.hist.msu.ru/Departments/ModernEuUS/INTREL/SOURCES/Legnatus.htm>